

על מעוז צור ישועתי

מאת: ד"ר יוסף רוט-רותם

"מעוז צור ישועתי" הוא הפיוט, השיר, המזוהה ביותר עם חג החנוכה זה למעלה משמונה מאות שנים. יש בין החוקרים הסוברים שהפיוט אכן נכתב לכבוד חג החנוכה. זאת, למרות שהתיאור הפיוטי של אירועי חג החנוכה תופש לא יותר מבית אחד, הבית החמישי, מתוך ששת בתיו של הפיוט. הבית הראשון הוא בעצם משאלה לבנייה מחדש של בית המקדש סמל לזהות היהודית הלאומית והדתית; הבית השני מתאר את אירועי יציאת מצרים, וככזה הוא מתאים לפסח; הבית השלישי מתאר את פרשת חורבן הבית הראשון ושיבת ציון בימי זרובבל; הבית הרביעי מתאר את פרשת מגילת אסתר, וככזה הוא ראוי להיות מושר בפורים; הבית השישי, הוא בעצם המפתח שמאפשר לקורא הפיוט לזהות את האירועים שאירעו בזמנו של מחבר הפיוט ושבגינם הוא חיבר את הפיוט.

הפיוט עצמו נכתב ברוח ובסגנון של משוררי ימי הביניים היהודים הספרדיים, אף על פי שמחברו, כפי שנראה להלן, הוא יהודי אשכנזי (=גרמני). אעמוד כאן רק על שתי תכונות פיוטיות, עיקריות, בין שאר התכונות הפיוטיות, המאפיינות זאת. האחד: "שעשועי ההתחרזות". לאמור, "הבתים" נכתבו, כדרך הפיוט הספרדי, ב"דלתות" וב"סוגרים". כש"הדלתות" מתחרזות לעצמן, וה"סוגרים" מתחרזים לעצמם. כשמחבר הפיוט הוא אמן פיוט, כמו מחבר הפיוט "מעוז צור", הוא אוהב ל"השתעשע" ב"משחקי ההתחרזות" מורכבים יותר שנועדו, ליודעי חן, "לשעשוע" ול"התייפיות" פיוטית. דוגמה:

מעוז צור ישועתי // לך נאה לשבח
תכון בית תפילתי // ושם תודה נזבח
לעת תכין מטבח // מצר המנבח
אז אגמור // בשיר מזמור
חנוכת המזבח

תופעה שניה היא השימוש באקרוסטיכון, במקרה שלנו אקרוסטיכון השם. היינו: שיר שהאותיות הראשונות של "בתיו", או טוריו, מסודרות על פי סדר אותיות הא"ב, ואז הוא מכונה אקרוסטיכון אלפא ביתי (=א"ב); או שבראשי בתיו, או טוריו מופיעות אותיות לפי שמו של כותב השיר או שמו של האיש(ה) שלכבודו(ה) הוקדש השיר, ואז הוא מכונה אקרוסטיכון שמני או אקרוסטיכון השם. לעיתים, כמו במקרה שלנו, יסתיים השיר, גם בברכה. לפי שיטה זו שמו של כותב השיר הוא "מרדכי": מעוז צור ישועתי // רעות שבעה נפשי // דביר קדשו הביאני // כרות קומת ברוש בקש // יוונים נקבצו עלי. הבית האחרון מסתיים בברכה: חשוף זרוע

קדשך. היינו: חזק.

מרדכי הוא, כנראה, הרב מרדכי בן יצחק הלוי. רב איטלקי שעבר להתגורר במיינץ (= מגנצא, מ"ארצות" שו"ם) שבגרמניה. יש הטוענים שמוצא משפחתו מעירק של היום, והוא משתייך על משפחת פייטנים מפורסמת מאוד: משפחת קלונימוס. זיהוי זה נראה סביר יותר מן הזיהוי של מרדכי עם ר' מרדכי בן הלל הכהן מנירנברג, בעל "ספר המרדכי", שהיה מגדולי התורה באשכנז, ושנהרג על קידוש השם. שכן, הוא נולד בשנת 1240 לערך, כשלושים (30) שנה לערך לאחר חיבורו של הפיוט מה עוז צור.

שיר זה הודפס בהרבה מאוד סידורים אשכנזים בכל רחבי אירופה, ובמאה האחרונה גם בסידורים ספרדיים. אלא שהבית האחרון יצר בעיה קשה ליהודים תושבי ארצות גרמניה, בעיקר. לפיכך כבר במאה החמש עשרה אנו מוצאים סידורים שהבית האחרון הושמט או הוחלף בתוכן אחר. שכן, הבית האחרון מדבר על נקמה "מאומה הרשעה", ועל "דחיקת הקץ", "כי ארכה לנו הישועה". ובקשה מיוחדת במינה: "דחה אדמון בצל צלמון והקם לנו רועים שבעה".

אמרתי, לעיל, שהבית האחרון משמש, למעשה, מפתח לזיהויה של התקופה בה נכתב השיר וגם, בעצם, להבנת תכליתו של השיר. "אדמו"ן", שאותו מבקש המשורר לדחות, להרוג, לחסל, להמית, הוא פרידריך ברברוסה (=פרידריך אדום הזקן) הוא פרידריך הראשון, מלך גרמניה (מ-1152), מלך איטליה וקיסר רומי (מ-1155), ומלך בורגונדיה (מ-1178), שראה עצמו כיוורש קרל הגדול. הוא נחשב לבכיר שליטי אירופה ולמנהיג הנצרות המערבית (=הקתולית). לאחר שהגיעה השמועה על גירוש הצלבנים מירושלים בידי צבאותיו של סאלח-א-דין (1187) הוא ארגן, יחד עם ריצ'רד לב הארי, מלך אנגליה, ופיליפ אוגוסטוס מלך צרפת, את מסע הצלב השלישי על ירושלים, והעמיד עצמו בראשה. מסע הצלב השלישי, כמסעות הצלב שקדמו לו, תחילתו בפוגרומים שעשו הצלבנים בקהילות היהודיות ברחבי אירופה, בדרכם למזרח התיכון. פרידריך הראשון (בארברוסה) בחר להגיע לארץ ישראל דרך אסיה הקטנה (=תורכיה, של ימינו). בדרכו עבר דרך ביזנטיון אבל טבע בנהר סאלף (לפי היגוי אחר: סולאף) אשר בקיליקיה (חבל בדרום-מזרח אנטוליה (תורכיה)), בין הרי טאורוס לבין הים התיכון). לפני מותו כבש פרידריך את איקוניון (היא צלמון, בעברית) בירת ליקאוני. אמור, איפוא, שהשיר הזה נכתב לפני שהגיעה השמועה לגרמניה על טביעתו-מותו של פרידריך. עוד יותר, השיר נכתב לפני כיבוש איקוניון (=צלמון), בידי פרידריך. שהרי בקשת המשורר: "דחה (=חסל את) אדמו"ן (=פרידריך בארברוסה) בצל צלמון" (=איקוניון בירת ליקאוני). איקוניון נכבשה בשנת 1190. השיר, אפוא, נכתב לפני כן.

"הקם לנו רועים שבעה", הוא ביטוי הבנוי על נבואתו של מיכה הנביא (ה: ד): "אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרוך בארמונותינו, והקימונו עליו שבעה רועים ורעו את ארץ אשור בחרב". יש המפרשים את נושא שבעה הרועים כשבעה מפקדים מחילו של סאלח-א-דין שיצאו למלחמה כנגד הצלבנים ויחסלום.

אם כן, השיר מעוז צור נכתב על ידי יהודי בשם מרדכי שהתגורר באחת מארצות גרמניה בתקופתו של פרידריך בארברוסה (1125-1190) והיה עד, לפחות, למסע הצלב השלישי שאורגן בידי פרידריך. מרדכי היה משורר מיומן מאוד ובקי בכתובת שירים בנוסח ובסגנון יהודי ספרד. החוויות הקשות של מסעי הצלב הקודמים, והחוויות הקשות של מסע הצלב השלישי הביאוהו לכתוב שיר שנועד לבקש מן האל, באמצעות שירו-תפילתו, ישועה עבור היהודים הסובלים מן "האומה הרשעה" היא גרמניה, ובהרחבה הם הנוצרים האירופים, שערכו פוגרומים ביהודים. לצורך בקשה זו הוא הביא מספר דוגמאות מן ההיסטוריה היהודית על הושעתם של היהודים מידי צורריהם הנוכרים. על אלה הוסיף בקשה בנוסח הבקשות שיהודי מתפלל אומר תמיד בסיומה של תפילת "שמונה עשרה": "יהי רצון מלפניך, ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, ותן חלקנו בתורתך, ושם נעבדך ביראה כימי עולם וכשנים קדמוניות. וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות". תפילה זו תורגמה על ידי המשורר מרדכי לנוסח הבא:

מעוז צור ישועתי // לך נאה לשבח
תכון בית תפילתי // ושם תודה נזבח
לעת תכין מטבח // מצר המנבח
אז אגמור // בשיר מזמור
חנוכת המזבח.

להלן צורת הפיוט מעוז צור כפי שהיא מופיעה בסידורים האשכנזיים:

מעוז צור ישועתי לך נאה לשבח, תכון בית תפילתי ושם תודה נזבח, לעת תכין מטבח

מצד המנבח, אז אגמור בשיר מזמור חנוכת המזבח:

רעות שבעה נפשי ביגון כוחי כלה, חיי מררו בקושי, בשעבוד מלכות עגלה, ובידו הגדולה הוציא את הסגולה, חיל פרעה וכל זרעו ירדו כאבן במצולה:

דביר קדשו הביאני וגם שם לא שקטתי, ובא נוגש והגלני, כי זרים עבדתי, ויין רעל
מסכתי כמעט שעברתי, קץ בבל, זרובבל, לקץ שבעים נושעתי :
כרות קומת ברוש בקש אגגי בן המדתא, ונהיתה לו לפח ולמוקש וגאותו נשבתה,
ראש
ימיני נשאת, ואויב שמו מחית, רוב בניו וקניניו על העץ תלית :
יונים נקבצו עלי אזי בימי חשמנים, ופרצו חומות מגדלי וטמאו כל השמנים, ומנותר
קנקנים נעשה נס לשובנים, בני בינה, ימי שמונה, קבעו שיר ורננים :
חשוף זרוע קדשך וקרב קץ הישועה, נקום נקמת דם עבדיך מאמה הרשעה, כי
ארכה
לנו השעה, ואין קץ לימי הרעה, דחה אדמון, בצל צלמון, הקם לנו רועים
שבעה :

שים לב: האותיות הראשונות של ראשי הבתים של חמשת הבתים של הפיוט
מצטרפות לשם מרדכי. בבית השישי מצטרפות ראשי המילים של שלוש המילים
הראשונות (=הדלת) למילה חזק, שמשמשת כברכה. השימוש באקרוסטיכון לסוגיו
השונים היה אופייני למשוררי ספרד בימי הביניים בעיקר.

צורת הפיוט כפי שהיא נכתבת בשירת ימי הביניים היהודית בספרד

מעוז צור ישועתי // לך נאה לשבח
תכון בית תפילתי // ושם תודה נזבח
לעת תכין מטבח // מצר המנבח
אז אגמור // בשיר מזמור
חנוכת המזבח

רעות שבעה נפשי // ביגון כוחי כלה
חיי מררו בקושי // בשעבוד מלכות עגלה
ובידו הגדולה // הוציא את הסגולה
חיל פרעה // וכל זרעו
ירדו כאבן במצולה

דביר קדשו הביאני // וגם שם לא שקטתי
ובא נוגש והגלני // כי זרים עבדתי
ויין רעל מסכתי // כמעט שעברתי
קץ בבל // זרובבל
לקץ שבעים נושעתי

כרות קומת ברוש // בקש אגגי בן המדתא
ונהיתה לו לפח
ולמוקש // וגאותו נשבתה
ראש ימיני נשאת // ואויב שמו מחית
רוב בניו // וקניניו
על העץ תלית

יונים נקבצו עלי // אזי בימי חשמנים
ופרצו חומות מגדלי // וטמאו כל השמנים

ומנותר קנקנים // נעשה נס לשובנים
בני בינה // ימי שמונה
קבעו שיר ורננים

חשוף זרוע קדשך // וקרב קץ הישועה
נקום נקמת דם
עבדיך // מאומה הרשעה
כי ארכה לנו השעה // ואין קץ לימי הרעה
דחה אדמון // בצל צלמון
הקם לנו רועים שבעה

מעוז צור ישועתי – מעוז – פירושו: מחסה, מקלט, מקום מבצר. לאסוף ולהביא למקום בטוח. צור – כאן פירושו: כינוי לה' אלוהי ישראל כגון: "צור ישראל קומה בעזרת ישראל ופדה כנאומך יהודה וישראל..." (מן הברכה האחרונה של קריאת שמע שלפני תפילת שמונה עשרה). ישועתי – הצלתי, עזרתי, רווחתי, הצלחתי. ומשמעות קטע זה: פניה לה' אלוהי ישראל שיאסוף ויביא למקום בטוח את עם ישראל. שכן ה' הוא מחסה ומקור ההצלה והרווחה של עם ישראל. יש לציין שהביטוי "ישועה" מופיע באינטנסיביות רבה בסיפור יציאת מצרים. שים לב: לאורך כל הפיוט שמו של ה', שמו של עם ישראל, ושמו של מרדכי היהודי ממגילת אסתר, אינם נזכרים במפורש כי אם בכינויים, ידועים בתרבות היהודית, בלבד.

לך נאה לשבח – לך (=לה') ראוי להלל, לשיר שירי הלל.
תכון בית תפילתי = תיוסד, או תייסד (את) בית תפילתי (=בית מקדשי)
ושם (בבית המקדש) **תודה** (=קרבן תודה, שהוא זבח) **נזבח** (=נקריב כזבח)
לעת תכין (-במקרה זה: תסיט, וכך תציל) **מטבח** (טבח, הרג, רצח, שתכנן האויב)
מצר (=מן האויב) **המנבח** (= המחרף, מגדף ומנבל)
אז אגמור (= ארבה להלל, ואולי הכוונה כאן: לגמור את ההלל, היינו לומר הלל שלם)

בשיר מזמור (=מזמור מזמורי תהילים והכוונה למזמורי ההלל)
חנוכת המזבח (= מזמורי ההלל יושרו בעת חנוכת המזבח של בית המקדש החדש שייבנה. ואולי, אפשר שהכוונה כאן: אז כשבית המקדש יהיה על מכונו נקיים את חג החנוכה שהוא חג חנוכת המזבח. פירוש זה קיים אך במקרה שלנו הוא דחוק)
הבית כולו עומד, כנראה, בסימן נבואתו של זכריה: "כה אמר ה' צבאות הנני מושיע את עמי מארץ מזרח ומארץ מבוא השמש והבאתי אתם ושכנו בתוך ירושלים והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלהים באמת ובצדקה" (ח: ז-ה).

רעות שבעה נפשי – ביטוי המושפע, כנראה מתהילים: "כי שבעה ברעות נפשי וחיי לשאול הגיעו" (פס: ד). אולי תגובת יעקב לפרעה גם היא עמדה לנגד עיניו – בראשית מז: ט

ביגון כוחי כלה – בצער רב, בעצב עמוק באבל, חיסל את כוחי. במקרה זה יהיה פירושו: האל חיסל אותי בצער ובעצב רב עד שלא נותר בי כוח. אבל אפשר שיש לקרוא את המילה כלה לא ככילה (בחיריק) אלא ככלה (בקמץ) ואז פירושו: היגון חיסל את כוחי.

חיי מררו בקושי – צורה שירית לביטוי המקראי: "וימררו את חייהם בעבדה קשה..."

(שמות א: יד). השורש קש"ה משמש כמילת מפתח בסיפור שיעבוד בני ישראל במצרים.
בשיעבוד מלכות עגלה – כך מתוארת מצרים בפי ירמיהו הנביא: "עגלה יפה-פיה מצרים" (מו: כ). לפי זה פירוש הביטוי: בזמן שיעבוד בני ישראל במצרים. לאמור, בתקופת שיעבוד מצרים מיררו המצרים את חיי בני ישראל.

ובידו הגדולה – "וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים..." (שמות יד: לא)

"יד ה'" – ביטוי הבא בצורות שונות כגון: "ימינך ה'" בא בסיפור יציאת מצרים ובשירת הים.

הוציא את הסגולה – "והייתם לי סגלה מכל העמים..." (שמות יט: ה). ביטוי שיועד לעם ישראל בלבד. ידו הגדולה של ה'. היינו, כוחו וגבורתו הם שהוציאו את בני ישראל ממצרים ומשעבוד מצרים.

חיל פרעה וכל זרעו ירדו כאבן במצולה – סיכום פיוטי קצר מאוד של סיפור רדיפת פרעה אחרי בני ישראל וטביעתם של המצרים בים סוף (שמות יד: א – טו: כא). זרעו של פרעה הטובע בים בא מן האגדה.

דביר קדשו הביאני – הדביר הוא כנראה קודש הקדשים בבית המקדש. כך עולה מתיאור טקס חנוכת הבית על ידי שלמה המלך: "ויבאו הכהנים את ארון ברית ה' אל מקומו, אל דביר הבית, אל קדש הקדשים אל תחת כנפי הכרובים" (מלכים א' ח: ו; וכן גם בדברי הימים ב' ה: ז). להזכירנו: מרדכי הפייטן מבקש מיד בתחילת פיוטו את הקמת המקדש. שכן עברו הקמת המקדש מסמל את הקמת הישות המדינית, הפוליטית של עם ישראל בארץ ישראל, ואת עצמאות עם ישראל. לפיכך יש להבין את המילים הללו כך: הקב"ה הביא את עם ישראל לארץ ישראל והקים שם את הישות המדינית העצמאית, הפוליטית והדתית של עם ישראל.

וגם שם לא שקטתי – ביטוי שנשאל, כנראה, מאיוב: "לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רגז" (ג: כו). מתאר מצב שבו גם במצב של עצמאות מדינית, פוליטית ודתית, לא הייתה לעם ישראל מנוחה, כמו שלא הייתה להם מנוחה במצרים. לאמור, שבימי בית ראשון היה, רוב הזמן, עם ישראל נתון בתנאי שיעבוד.

ובא נוגש והגלני – זהו תיאור פיוטי מקוצר מאוד של תיאור שתי הגלויות בימי בית ראשון (מלכים ב' כד: י-יז; כה: א-כא). ביטוי במובן הפוך, במובן החיובי, בא בבואת זכריה: "ולא יעבר עליהם עוד נגש" (ט: ה). כאן בא הביטוי במובן שלילי: ובא רודף והגלני.

כי זרים עבדתי – הכוונה לעבודה זרה בבית המקדש. וראה, למשל, סיפור הרפורמה של המלך יאשיהו (מלכים ב' כב-כג).

ויין רעל מסכתי – ביטוי ציורי שנועד להדגיש עבודת מקדש לא ראויה. בעבודת ה' היה צורך לצקת (=לנסוך) מים, או יין על גבי המזבח. אבל בימי בית ראשון היו תקופות בהם עבדו בבית המקדש בירושלים אלים אחרים. גם שם חלק מעבודת האל הייתה נסיכת יין או מים על גבי המזבח. וזאת, בעיני הפייטן, הייתה נסיכת יין רעל.

כמעט שעברתי – "עברתי" בא כאן במובן: חלף, נעלם, נגמר, איננו עוד. כמו, למשל, "הסתו עבר, הגשם חלף הלך לו" (שיר השירים ב: יא). וכמובן שהכוונה היא שעם גלות ירושלים עם ישראל כמעט ונמחק מן העולם.

קץ בבל זרובבל – סוף, קץ, ממלכת בבל. בהיסטוריה היהודית, כפי שבאה לידי ביטוי במקרא מסתמל עניין זה בציון העובדה שזרובבל עמד בראש הגולים השבים ארצה (עזרא ב: א-ב). סיכום פיוטי קצרצר של תקופה בת כשבעים שנה לערך שבה התרחשו המאורעות שחלקן רשום במקרא (מלכים ב' כה: כב-ל; דברי הימים ב' לו: כ-כג; ירמיה נב, במיוחד לא-לד; עזרא א). עיקרי הדברים: מינויו של גדליהו בן אחיקם בן שפן על שארית עם ישראל שלא גלה מן הארץ; רצח גדליה על ידי ישמעאל בן נתניה מזרע המלוכה וחיסול התקווה לקיומה של ישות יהודית פוליטית מגובשת בארץ ישראל; עלייתו של כורש לשלטון בממלכת פרס ומדי; כיבוש בבל על ידי כורש המסמלת את סוף השלטון האשורי, ואת נפילת האימפריה האשורית; השתלטות כורש על האימפריה הבבלית; הצהרת כורש; העלייה הראשונה לארץ בראשותו של זרובבל.

לקץ שבעים נושעתי – בסוף שבעים שנה באה ישועתי, הצלתי רווחתי, הצלחתי. וכך מתואר עניין זה במקרא: "ובשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה העיר ה' את רוח כרש מלך פרס ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר: כה אמר כרש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה..." (עזרא א: א-ה); כזכור: מרדכי הפייטן רואה בהקמת בית המקדש סמל לעצמאותו של עם ישראל כישות פוליטית, מדינית ודתית. "ויגל

(נבוכאדרצאר) השארית מן החרב אל בבל ויהיו לו ולבניו לעבדים עד מלך מלכות פרס. למלאות דבר ה' בפי ירמיהו עד רצתה הארץ שבתותיה כל ימי השמה שבתה, למלאות שבעים שנה" (דברי הימים לו: כ-כא).

כרות קומת ברוש – ביטוי פיוטי שיכול להתפרש למספר עניינים: אישיות עלומת שם לעת עתה, מבקשת לכרות את גודלו, גובהו, של הברוש. ברוש הוא עץ נוי זקוף ממשפחת הארניים. במקרא סימל הברוש את ממלכת צור (למשל: יחזקאל כז: א, ואילך) ואת ממלכת אשור (יחזקאל לא: א, ואילך). במידה רבה סימל הברוש את בית המקדש בירושלים שכן עצי הברוש, שהובאו בעיקר מן הלבנון (ממלכת צור, הפיניקים), שימשו כאחד מן המרכיבים העיקריים של חומרי הבניה בבית המקדש בירושלים. וכזכור, לגבי מרדכי הפייטן סימל בית המקדש גם את העם היהודי. לפיכך משפט פיוטי זה מתכוון לניסיון שנעשה להשמיד את עם ישראל. ואולי, אפשר גם שהכוונה היא להשמדת מלכות בבל, היינו: השלטון הפרסי, שסומלה על ידי הברוש (לעיל). אבל אפשר גם שהכינוי "ברוש" מכוון למרדכי שבסיפור מגילת אסתר. מרדכי מיוחס שם לשאול המלך שעליו נאמר: "...בחור וטוב ואין איש מבני ישראל טוב ממנו. משכמו ומעלה גבה מכל העם" (שמואל א' ט: א-ב).

בקש אגגי בן המדתא – ברור שהפייטן, בבית זה, מתייחס אל סיפור מגילת אסתר. **"ויבקש** המן להשמיד את כל היהודים אשר בכל מלכות אחשורוש עם מרדכיי"; "אחר הדברים האלה גדל המלך אחשורוש את המן בן המדתא האגגי..." (אסתר ג: א ואילך). יש להעיר: הצורה "האגגי" מורה, לכאורה, על שם מקום או שם עם. אולם בתקופה המדוברת דבר כזה לא ידוע. לעומת זאת ידוע הסיפור על אגג מלך עמלק, שאול ושמואל הנביא (שמואל א' טו: א' ואילך).

ונהיתה לו לפח ולמוקש – מגילת אסתר היא סיפור של היפוכים. כאן מתואר היפוך כוונותיו של המן: הוא ביקש לחסל את עם ישראל ודווקא כוונה זו הפכה להיות לו מלכודת שגרמה להריגתו ולהריגת כל בניו וכל ההולכים בעקבותיו. וכך זה בא לידי ביטוי במגילת אסתר: "ותוסף אסתר ותדבר לפני המלך... להעביר את רעת המן האגגי ואת מחשבתו אשר חשב על היהודים" (אסתר ח: א). "ובשנים עשר חדש הוא חדש אדר, בשלושה עשר יום בו אשר הגיע דבר המלך ודתו להעשות ביום אשר שברו איבי היהודים לשלוט בהם ונהפוך הוא אשר ישלטו היהודים המה בשנאיהם" (אסתר ט: א). **וגאותו נשבתה** – גאוותו של המן – פירושו: יהירותו, התנשאותו, התהללותו של המן נפסקה חדלה מלהתקיים. וכך מתואר עניין זה במגילת אסתר. הגאווה: "אחר הדברים האלה גדל המלך אחשורוש את המן בן המדתא האגגי וינשאהו, וישם את כסאו מעל כל השרים אשר אתו. וכל עבדי המלך... כרעים ומשתחווים להמן..." (אסתר ג: א' ואילך). חיסול הגאווה: "...והמן נדחף אל ביתו אבל וחפוי ראש... (שם, ד: יב). "והמן עמד לבקש על נפשו מאסתר המלכה כי ראה כי כלתה אליו הרעה..." (שם, ז: ז). "...ואותו (את המן) תלו על העץ..." (שם, ח: ז).

ראש ימיני נשאת – ימיני – האיש משבט בנימין והכוונה למרדכי, שהיה משבט בנימין ולפי הייחוס (להלן). היה בן למשפחת שאול המלך. את ראשו של מרדכי הגבהת, הרמת. וכך מתואר העניין במגילת אסתר: "איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי בן יאיר, בן שמעי, בן קיש, איש ימיני, אשר הגלה מירושלים עם הגולה אשר הגלתה עם יכניה מלך יהודה אשר הגלה נבוכדנצר מלך בבל" (אסתר ב: ה-ו). "ויסר המלך את טבעתו אשר העביר מהמן ויתנה למרדכיי" (שם ח: ב). "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן..." (שם ט: ט). "כי גדול מרדכי בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות, כי האיש מרדכי הולך וגדול" (שם, ט: ד). יש לשים לב: שמו של מרדכי אינו מופיע בבית זה, וגם לא בביתים רבים. מרדכי מופיע אך ורק בכינויים: "ברוש", "ראש ימיני". אולם שמו של מרדכי מופיע בשם המחבר באקרוסטיכון של השיר כולו. ויש להניח שהתופעה הזאת אינה מקרית.

ואויב שמו מחית – הכוונה להמן שאותו השמיד (=מחה) אחשורוש. וכך זה בא לידי ביטוי במגילת אסתר: "...ויתלו את המן על העץ אשר הכין למרדכי, וחמת המלך

שככה. ביום ההוא נתן המלך אחשורוש לאסתר המלכה את בית המן צרר היהודים...". (ז: י - ח: א)

רוב בניו וקנייניו על העץ תלית – את ילדיו הרבים של המן, עשרה במספר, תלית על העץ ואת רכושו לקחת (=תלית) העברת (לאסתר המלכה). וכך מסופר במגילת אסתר: "...ואת עשרת בני המן יתלו על העץ. ויאמר המלך להעשות כן ותנתן דת בשושן ואת עשרת בני המן תלו" (ט: יד-טו).

יונים נקבצו עלי – יונים, הכוונה לממלכת יוון הסורית. אלה נאספו על היהודים שבירושלים. בספר מקבים א' מסופר שלאחר שחילק אלכסנדר מוקדון את ממלכתו לשריו, טרם מותו: "...ותכון המלוכה לפני אנטיוכוס ויתנשא למלוך בארץ מצרים, למען מלוך על שתי הממלכות. ויבוא מצרים.... ויערוך מלחמה עם תלמי מלך מצרים... וישב אנטיוכוס אחרי הכותו את מצרים.... ויעל על ישראל ועל ירושלים בעם כבד...". (א: טז-כ)

אזי בימי חשמנים – אז בימי החשמונאים. הביטוי חשמנים מתפרש בדרך כלל ככינוי לקרדינל בכנסייה הקתולית או ככינוי לשר או רוזן. מנחם נוי סרוק, המאה העשירית לספירה) סבור שהוא שמה של עיר ביהודה: חשמון (יהושע טו: כז), ועל שמה נקראו המכבים חשמונאים. במקרא מוזכר מקום בשם חשמונה (במדבר לג: כט-ל) והוא שייך לתקופת הנדודים במדבר. אולם המילה חשמנים בא במקרא פעם אחת בתהילים (סח: לב): "יאיתו חשמנים מני מצרים...". הביטוי "חשמנים" אינו ברור. עמוס חכם בפירושו לתהילים, טוען, בעקבות מקרא כפשוטו, בגירסה הגרמנית: "ושמא יש לפרש שהם מיני סוסים ומרכבות". כאן, במפורש, הוא בא, ואולי לא במקרה, ככינוי למשפחת החשמונאים.

ופרצו חומות מגדלי – מדובר בכיבוש ירושלים על ידי אנטיוכוס. כך מתואר הדבר בספר מקבים א': "...מקץ שנתיים עמים שלח המלך (אנטיוכוס) את שר המוסים (=הכוונה לאפולוניוס גובה המס) ויבא ירושלימה בחיל כבד. וידבר אליהם דברי שלום במרמה. ויאמינו לו וייפול על העיר פתאום ויך בה מכה רבה ויאבד עם רב מישראל... ויהרוס את בתיה ואת חומותיה מסביב...". (א: כט-מ)

וטמאו כל השמנים / ומנותר קנקנים / נעשה נס לשובנים – פירוש: היוונים, לאחר שכבשו את ירושלים, טימאו את כל השמנים בבית המקדש. כשהחשמונאים גירשו את היוונים לאחר מלחמה עקובה מדם, ובאו לחדש את עבודת ה' בבית המקדש, לא מצאו כי אם אסוך (לפי גרסה אחת) או צלוחית (לפי גרסה אחרת) של שמן זית זך וטהור. נעשה נס לבני החשמונאים (=שובנים) והצליחו להדליק נרות במשך שמונה ימים. בספר מקבים מסופר "וישפכו (היוונים) דם נקי מסביב למקדש ויטמאו את המקדש" (א: ז). יותר מאוחר מסופר: "וישלח המלך ספרים... ללכת אחרי חוקים נוכרים לארץ ולמנוע עולות וזבח ונסך מן המקדש ולחלל שבתות וחגים ולטמא מקדש וקדושים לבנות במות והיכלות ופסילים ולהקריב חזירים ובהמות טמאות, ולהניח את בניהם בלתי מולים, ולשקץ את נפשותם בכל טמא ופיגול, לשכוח את התורה ולהליף את כל החוקים...". (א: מ-ד). אין התייחסות מפורשת לעניין טימוא השמנים. אולם ב"מגילת אנטיוכוס", שככל הנראה היה ידוע לפייטן מרדכי, מסופר כך: (בתרגום העברי) "...אחרי כן באו בני חשמונאי לבית המקדש ויבנו השערים הנשברים ויסגרו הפרצות ויטהרו את העזרה מן ההרוגים ומן הטומאות, ויבקשו שמן זית זך להדליק המנורה ולא מצאו כי אם צלוחית אחת אשר הייתה חתומה בטבעת כהן גדול וידעו כי הייתה טהורה, והיה בה כשיעור הדלקת יום אחד... ואלוהי השמים אשר שיכן שמו שם נתן ברכה והדליקו ממנה שמונה ימים" (טו-טז).

בני בינה / ימי שמונה / קבעו שיר ורננים – חכמי החשמונאים קבעו את שמונת הימים האלה שהצליחו להדליק בהם את נרות בית המקדש כימי חג. וכך זה מסופר ב"מגילת אנטיוכוס": "...על כן קיימו בני חשמונאי קיום וחזקו איסור ובני ישראל עמם כאחד לעשות שמונה ימים האלה ימי משתה ושמחה כימי מועדים הכתובים בתורה ולהדליק בהם נרות להודיע אשר עשה להם אלוהי השמים נצוחים ולכן אסור לספוד בהם ולא לגזור בהם צום ותענית זולתי אשר מקובל עליו לפני זה ויתפלל לפני אלוהיו. אך חשמונאי ובניו ואחיהם לא גזרו בהם לבטל עבודת מלאכה במקדש ומן העת ההיא לא היה שם למלכות יוון...". (טט-עא)

חשוף זרוע קדשך – גלה את כוחך, עוזך, גבורתך הקדושה, שהיא מכוסה כעת. ביטוי המושפע מנבואת ישעיהו: "חשף ה' את זרוע קדשו לעיני כל הגוים וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו" (נב: י). כוונת הפייטן ברורה: בקשה מה' שיגלה, כעת בשעת מצוקה קשה לעם ישראל, את כוחו וגבורתו לעיני הגויים הנאספים עתה למלחמה, על מנת להושיע את עם ישראל ממצוקתו. שים לב: ראשי המילים משמשים כאקרוסטיכון ויוצרות את המילה: חזק. זו ברכה המסיימת את הפיוט הכתוב בשיטת אקרוסטיכון השם. היינו, ראשי הבתים מצטרפים לשמו של המחבר, הוא מרדכי. יחד נוצר הביטוי: מרדכי חזק. יש לומר שאין אנו יודעים פרטים על המחבר.

וקרב קץ הישועה – קץ פירושו כאן כמובנו בתלמוד: זמן הגאולה, ביאת המשיח שהיא סוף וקץ של הגלות (שכטר, אוצר התלמוד). לפיכך קרב קץ הבא בקרוב את הגאולה את הישועה. ואולי הושפע כאן ממזמור סט בתהילים: ענני ה' כי טוב חסדך כרב רחמך פנה אלי ואל תסתר פניך מעבדך כי צר לי מהר ענני **קרבה אל נפשי גאלה**... (יז-ט).

נקם נקמת עבדיך – שלם גמול רעה לעושי הרעה לעבדיך, היינו לעושי הרעה לעם ישראל. שני מקומות במקרא עמדו לנגד עיניו של הפייטן ומהם הרכיב את הביטוי הזה: "נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים" (במדבר לא: ב); "נקמת דם עבדיך השפוך" (תהילים עט: ז).

מאמה הרשעה – כינוי רומז לגרמניה, ובהרחבה הנוצרים באירופה. **כי ארכה לנו השעה** – כי נמשכת זמן רב מדי הרעה שעושים לנו אויבינו. **ואין קץ לימי הרעה** – ואין סוף לימי הרעה.

דחה אדמון – בקשה מה': סלק, בטל, הכה לאחור, את אדמון. אדמון הוא כינויו של פרידריך ברברוסה, פרידריך אדום הזקן, הוא פרידריך הראשון מלך גרמניה משנת 1152, שהוכתר גם כמלך איטליה וקיסר רומי, בשנת 1155, ומלך בורגונדיה בשנת 1156. נחשב לבכיר שליטי אירופה, ולמנהיג הנצרות המערבית (הקתולית). ארגן יחד עם ריצ'רד לב הארי מלך אנגליה, ופיליפ אאוגוסטוס מלך צרפת את מסע הצלב השלישי. וכדרכם "בקדש" של הצלבנים. התחילו מסעי הצלב בפוגרומים שערכו ביהודים המקומיים.

בצל צלמון – איקוניון היא צלמון בעברית, בירת ליקאוני, המצויה בדרום מזרח אנטוליה (תורכיה) בין הרי הטאורוס לבין הים התיכון. לאמור הפיוט הזה נכתב, לפי הידיעות שהיו ידועות בגרמניה, בשעה שפרידריך ברברוסה צר על איקוניון. פרידריך טבע בנהר סאלף (לפי היגוי אחר: סואלף) אשר בקיליקיה, לאחר שכבש את איקוניון (1190). הידיעה בדבר מותו עדיין לא הגיעה לגרמניה.

הקם לנו רועים שבעה – בקשה מה': הקם לנו שבעה רועים, קצינים, מנהיגים, מפקדי צבא שיחסלו את צבאותיהם של הצלבנים. ביטוי הבנוי על נבואתו של מיכה הנביא: "אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בארמונותינו והקמנו עליו שבעה רעים... ורעו את ארץ אשור בחרב" (מיכה ה: ד-ה). יש מפרשים שהכוונה בפיוט זה היא לבקשה ששבעה מפקדים מצבאו של סאלח א-דין המוסלמי שכבש את ירושלים, יצאו למלחמה כנגד הצלבנים ויחסלו.